

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З НАЗВАМИ ОДЯГУ:
ДО ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЇ ЦІЛІСНОГО ЗНАЧЕННЯ**

У статті розглянуто фразеологізми української мови з назвами одягу. Цілісне значення ФО мотивоване стрижневими словами-компонентами сорочка, лапті, штани, що формують уявлення українців про заможність, бідність, злиденне життя.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, слово-компонент, заможність, бідність, одяг.

Поняття «мовна картина світу» (МКС) належить до фундаментальних понять, що виражають специфіку людини та її буття, взаємини її зі світом, найважливіші умови існування в ньому. Завдяки мові людина виражає й пізнає себе, репрезентуючи етнічну самосвідомість. У сучасній лінгвістиці спостерігається інтерес до розгляду мовних явищ у контексті мовної картини світу (Н. Д. Артюнова, Е. М. Верещагін, І. О. Голубовська, Д. О. Добровольський, М. В. Жуйкова, В. І. Кононенко, О. С. Кубрякова, О. П. Левченко, Л. А. Лисиченко, О. О. Селіванова та ін.). Мовна картина світу фіксує інформацію про ментальність того чи того народу, оскільки в ній акумульовані результати пізнавальної діяльності суспільства. «Дослідити мовну картину, – зауважує І. О. Голубовська, – означає виявити етнічну спрямованість мовного значення та способи її маркування на всіх структурних рівнях мовної системи, що імплікує залучення до аналізу таких різномірних мовних явищ, як внутрішня форма слова, культурні концепти (на лексичному рівні); загальні семантичні категорії оцінки, модальності» [1: 3].

Фразеологія приваблює науковців, зауважує І. К. Мізін, своєю загадковістю: до цих пір нерозгадані мовомисленнєві засади генезису фразеологічних одиниць, не до кінця вивчений феномен фразеологічного значення тощо [2: 75]. З'ясуванню ролі культурологічної інформації, закладеної у внутрішній формі ФО, у формуванні фразеологічного значення, установленню лінгвокультурологічних особливостей творення та структурного й семантичного розвитку ФО присвячені наукові розвідки, виконані на матеріалі української (О. М. Каракуця, Н. М. Карлова, Т. С. Маслова), російської (В. В. Красних, А. Р. Попова, Д. С. Скнарєв), німецької (Ю. А. Фірсова), іспанської (О. Л. Толстова) мов, у порівняльному аспекті на матеріалі української, німецької, англійської, грузинської мов досліджували фразеологізми О. О. Близнюк, Н. Б. Головіна, Є. Ю. Голоднова, В. Є. Копиця, Л. А. Ліннік, С. В. Олійник та ін.

Наведені роботи свідчать про підвищений інтерес мовознавців до поглибленого вивчення фразеології в структурно-семантичному, лінгвокультурологічному аспектах. У зв'язку із цим цікавим видається дослідження фразеологізмів української мови з назвами одягу, що називають стан заможності / бідності.

Необхідність з'ясувати особливості реалізації уявлення про заможність в українській мовній картині світу, пов'язані з назвами одягу й елементів одягу, й установити можливий взаємозв'язок між цілісним фразеологічним значенням і значенням стрижневого слова-компонента становила мету нашої роботи.

Значна роль у культурі українців належить одягу. Одяг і взуття споконвіку вважалися важливим елементом побутово-соціального життя народу. У першу чергу одяг виконує суто практичну функцію, тобто захищає людину від холоду. Як зазначає Г. Лозко, одяг різних верств населення відрізнявся за формою, кроєм і якістю тканини, а отже, виконував соціально видільну функцію [3: 467].

Важливим етапом «декодування» внутрішньої форми ФО з компонентами-назвами одягу або його елементів, а отже, і правильною інтерпретацію позначень стану заможності, є обізнаність із символічним навантаженням окремих предметів чи деталей, а також прикметами щодо особливостей їх носіння чи використання.

Так, у «Словнику східнословобанських і степових говірок» В. Д. Ужченка й Д. В. Ужченка знаходимо ФО **виходити заміж у босоніжках (у босоножках)** – «не мати багатства у подружньому житті», що виникла на основі прикмети: «коли наречена виходить заміж у взутті з відкритими пальцями чи п'ятами, то майбутня сім'я не буде бачити багатства й достатку в житті» [4: 44].

Окрім того, знаходимо ФО **озути (взути, обути і т. ін.) в постолі (в лапті) кого, заст., зневажл.** із такими значеннями – «розорити, довести до злиднів» [5: 155]; «довести когось до злиднів, залишити без майна, позбавити багатства; розорити» [6: 461-462]. В. В. Жайворонок зазначає, **личаки = лапті** – «плетене з лика або іншого матеріалу старовинне селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язаними до ноги мотузками; символ бідності, злиднів, тому бідняків називали личаками; у порівнянні з чоботом лапоть уособлює низький соціальний стан [7: 336-337]. Постолі, подібно до личаків, як свідчить етнографічна література, – це взуття бідняків: *Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.. – Один розкошує, а другий.. – Озуть пана у постолі* (М. Коцюбинський); [6: 461-462]; *Горілка і гулі не одного в постолі взули* (Укр. присл.) [5: 155].

Із подібним значенням – «потрапити в незручне, матеріально скрутне становище» – зафіксовано фразеологізми-синоніми: **опинитися в лаптях; сісти в лапоть** [4: 188], де **лапті** – символ бідності, злиденного життя, безвиході [4: 188].

У фразеологізмі **Мартин босий, але в брилі** слово-компонент **Мартин** мотивує існування у внутрішній формі ФО образу людини, який конкретизується асоціаціями, викликаними словами-компонентами **босий** – «бідний», **в брилі** – «розумний» [8: 57]. ФО називає бідну в матеріальному аспекті, проте розумну людину.

Про стан заможності людини свідчить зовнішній вигляд – одяг, взуття, прикраси. Важливим є не лише наявність одягу, з якої тканини він виготовлений, а й те, у якому стані одяг – зношений, порваний, латаний. Зі значенням «латаний, дуже старий, зношений (про одяг)» зафіксовано фразеологізми-синоніми **рубець на рубці; латка на латці (рідше лата на латі)**, що засвідчують у своїй семантиці стан крайнього зубожіння: *Посадили мене зараз сорочки латати і духу перевести не дали. Рубець на рубцю [на рубці], латка на латці* (Ганна Барвінок) [9 (2: 763)]; *Може, дівчина не любить За те, що убогий? І дівчина його любить, Хоч лата на латі* (Т. Шевченко) [6: 329].

Синонімічні ФО **світити латками; руб'ям (дрантям і т. ін.) трясти** маніфестують значення «бути бідним, убогим, погано вдягненим». **Руб'я** – «дуже старий подертий одяг; лахміття, дрантя» [10 (8: 895)], **латка** – «шматок тканини або шкіри, яким зашивають дірки в одязі, взутті і т. ін.» [10 (4: 454)], **дрантя** – «збірн. 1. Дуже старий, зношений і рваний одяг. // Непотрібні старі, рвані речі (взуття, постіль тощо). // Клапті, обривки матерії, одягу.

2. розм., рідко. Одяг взагалі» [10 (2: 407)] – слова-компоненти, що, увійшовши в лексичне наповнення названих фразеологізмів, актуалізували в цілісному значенні сему «дуже зношений одяг»: *Батьки самі світили латками, тому не могли допомагати синові* (З усн. мови) [9 (2: 786)]; *Латками не світимо? Доки нам для всіх бути білими неграми?* (О. Гончар) [5: 96]. *Треба прями, щоб руб'ям не трясимо* (М. Номис) [9 (2: 901)].

Зі значенням «дуже порваний, пошматований (про одяг)» зафіксовано фразеологізм-синоніми **дірка на дірці; сама тобі дірка**. Названі ФО вказують на стан бідності людини, оскільки їхня внутрішня форма створює яскраве уявлення про зовнішній вигляд одягу: він настільки зношений, що навіть складно віднайти відціділий шматок, так би мовити, «перший варіант»: *Кривоніс натяг на чуприну яломок без верха, підбитий вітром, в котрому дірка на дірці* (І. Нечуй-Левицький); *І кожушок був теж драненький..., а проте пальтишко це гірше. Сама тобі дірка* (І. Микитюк) [9 (1: 248)].

Як відомо, сорочка – один із найдавніших різновидів одягу. Зображення української сорочки вперше фіксується ще за часів Давньої Русі. Вона довга (по кісточки), пошита з лляного або конопляного полотна. Сорочка – це не тільки традиційний одяг, а й своєрідне віддзеркалення всесвіту в мініатюрі [11: 420]. Сорочка має символічне значення: є ознакою достатку, символізує найближчу й найдорожчу річ; служить оберегом від уроків; відомий весільний обряд дарування сорочки від молодої молодому, яку шила сама молода та ін. [7: 570]. Отже, сорочка є традиційно важливим елементом українського одягу, а також символом достатку, добробуту людини. Водночас цей елемент одягу є символом і того єдиного – натільної білизни, – що залишається на людині; єдиної оболонки, що може виконувати безпосередню функцію одягу – захищати від холоду, дощу, від сильного впливу сонячних променів тощо. Значить, залишатися в одній сорочці, мати лише сорочку – украй збідніти.

Фразеологізм **залишитися (лишитися, зостатися) в одній сорочці (без сорочки)** – «дійти до крайнього зубожіння, до важкої скрути» [9 (1: 311)] називає стан крайньої бідності. Дистрибутивне оточення стрижневого слова-компонента – **залишитися (лишитися, зостатися)** – більш рельєфно акцентує на відсутності всього іншого, необхідного для життя: – *А там, може, і таксу прибавлять. – А поки прибавлять, то ми без сорочки зостанемося* (Панас Мирний) [9 (1: 311)]. Із тотожним значенням функціонує фразеологізм **без штанів остаться** [4: 340]. Цілковито очевидно, що штани – ще один зовнішній компонент одягу – мінімальний захист для тіла людини. Отже, якщо фразеологізм утворений за моделлю «залишитися (лишитися, зостатися, остаться) без + назва одиниці натільного одягу», то в цілісному значенні актуалізується сема «збідніти».

Критична бідність / повне зубожіння – це ситуація, позначена ФО **знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку (з кого); оставляти / оставити без сорочки** – «доводити кого-небудь до крайнього зубожіння, залишати без засобів існування» [6: 270]: *Щоб і нога в школі!.. Старцюго, щоб і нога не була!.. Школа останню сорочку стягне з тебе* (А. Тесленко). *Дочки оставлять без сорочки* (М. Номис) [6: 270].

Фразеологізм **пускати / пустити шапку по кругу** – «збирати гроші з присутніх, підставляючи шапку» [9 (2: 721)] – вербалізує традиційні дії людей у випадку, коли виникає складна матеріальна ситуація, а вийти з неї можна, лише попросивши гроші в інших саме в такий спосіб – пустити шапку по колу для того, щоб кожен небайдужий укинув у неї стільки грошей, скільки вважає за потрібне: – *За вантажницьким звичаєм, пустили портовики шапку по кругу і на зібрані гроші підкупили капітана англійського судна* (О. Гончар) [9 (2: 721)].

До складу групи фразеологізмів із назвами одягу відносимо також ФО, у лексичному наповненні яких є слова-компоненти **пілочка**, **нитка** / **ниточка**. **Пілочка** – зменшено-пестливе до **пілка** – «відрізаний від пошиття одягу шматок тканини на всю її ширину» [10 (6: 534)]. **Нитка** є основною складовою тканини й сприймається як мінімальна одиниця власності, що належить людині; виступає як еталон граничності, тобто як гранично допустима міра подільності матеріальної власності в цілому.

Синонімічний ряд утворюють ФО **до пілочки**, *зі сл.* оббирати; **до сорочки (нитки)**, *з сл.* оббирати, обідрати; **обдерти (обідрати) до нитки (до ниточки) кого**; **до [останньої] нитки**, *з сл.* обідрати, обдерти, пропити *і т. ін.*, що об'єднані спільним значенням «повністю, не залишаючи нічого» [9 (2: 641)]. ФО сигналізують про бідність, що до неї призводять сторонні, коли забирають у людини геть усе, навіть до найдрібнішого – шматка тканин: – *Ти – приятель? Май якесь лице, боярине? Ти ж обдирав нас до нитки. Бреши, але знай міру* (М. Івасюк) [5: 119]. – *Здибав мене у лісі Кармелюк, пограбував до ниточки, тільки що пустив з душею* (С. Васильченко) [6: 435].

На позначення «самостійного» збіднення використовується фразеологізм **програватись** / **програтись до нитки** із таким значенням – «утрачати повністю що-небудь, зазнаючи поразки в азартних іграх» [6: 572]. Саме дієслівний компонент **програватись** / **програтись** орієнтує на ситуацію, за якої людина втрачає геть усе: *Мадюдя цього разу грав неухважно: як генерал не смикав бровами, програвались до нитки* (А. Дімаров) [6: 572]. Інша ФО **звестися до нитки** – «вкрай розоритися, зубожіти» [9 (1: 325)] – називає стан крайньої бідності, що настає за об'єктивних обставин, жодним чином не пов'язаних із марнотратством: – *До нитки звівся мій козак, Усе на панцині проклятій, А був хазяїн...* (Т. Шевченко) [9 (1: 325)].

Протилежне значення – «безтурботне життя; гарний, новий одяг; купувати обнову, почати гарно одягатися» – експлікують фразеологізми **бебехи справляти**; **вилазити (вилізати) / вилізти з дрантя**. Їх лексичне наповнення позбавлене прямих номінацій одягу, що можуть самі по собі ідентифікувати соціальний статус людини. Та й самі ФО лише опосередковано відбивають у цілісній семантиці уявлення українців про певний ступінь стабільної матеріальної забезпеченості, апелюючи до випадків, коли фінансові можливості можуть проявитися: – *І потроху-потроху коваленківська молодь стала вилізати з дрантя: дівки ясніли на свята такими хустками барвистими, що очі вбирали, а парубота одягала нові картузи і взувала хромові чоботи* (А. Дімаров) [6: 74].

Отже, у складі проаналізованих фразеологізмів найбільшими фразеотворчими потенціями характеризуються такі слова-компоненти: **сорочка** (4 ФО), **нитка** (4 ФО), **латка** (3 ФО), **лапті** (3 ФО). Фразеологізми української мови з назвами одягу й елементів одягу реалізують уявлення про різний соціальний стан людини. Одяг для українців здавна мав символічне значення. Важливим є не лише те, чи наявний одяг, із якої тканини він виготовлений, а й те, у якому стані одяг – зношений, порваний, латаний, що свідчить про стан заможності / незаможності людини.

Проте цим не вичерпується тема нашого дослідження, тому перспективним напрямом наступних розвідок може бути подальший комплексний структурно-семантичний аналіз ФО на позначення різного стану заможності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / І. О. Голубовська. – К., 2004. – 27 с.
2. Мізін К. І. Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов) / І. К. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – № 1 (16). – С. 75-81.
3. Лозко Г. С. Українське народознавство : монограф. / Г. С. Лозко. – [3-тє вид.]. – Х. : Див, 2005. – 472 с.
4. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – [5-те вид., перероб. й доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 384 с.
5. Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К.: Освіта, 1998. – 226 с.
6. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / [В. В. Жайворонок]. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Щербакова. – Х., 2002. – 204 с.
9. Фразеологічний словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
10. Словник української мови : [у 11 т.] – К.: Наук. думка, 1970-1980.
11. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 18.08.14

Т. Н. Князь, канд. філол. наук, старш. преподаватель
ХНАУ им. В. В. Докучаева, Харьков

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА С НАЗВАНИЯМИ ОДЕЖДЫ: К ПРОБЛЕМЕ МОТИВАЦИИ ЦЕЛОСТНОГО ЗНАЧЕНИЯ

В статье рассмотрены фразеологизмы украинского языка с названиями одежды. Целостное значение ФЕ мотивировано стержневыми словами-компонентами сорочка, лапти, штаны, которые формируют представления украинцев о состоятельности, бедности, нищез жизни.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, слово-компонент, состоятельность, бедность, одежда.*

Кныаз Т. М., PhD. Philology, Assistant Professor
V. Dokuchaev Kharkiv national agrarian university, Kharkiv

THE UKRAINIAN PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NAMES OF CLOTHING: THE PROBLEM OF MOTIVATION ON THE INTEGRAL MEANING

Phraseological units of the Ukrainian language with the names of clothing have been considered. The integral meaning of the PhU motivated the main word-components – shirt, sandals, trousers, which form the idea of wealth, prosperity, poverty, poverty-stricken life.

Key words: *phraseological unit, word-component, prosperity, poverty, clothing.*

УДК 811.111

М. В. Бігдан Аспірант,
кафедра англійської філології Житомирського державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КВАЗІБЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ У СЕРЕДНЬОАНГЛІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлені питання еволюції квазібезособового речення у середньоанглійській мові, розглянуті механізми переходу безособових конструкцій в особові, вивчені з позиції теорії управління та зв'язування мовні чинники заміни квазібезособових синтаксичних утворень реченнями із експліцитним суб'єктом.

Ключові слова: *квазібезособове речення, теорія управління та зв'язування, діахронія, синхронний зріз, суб'єкт.*

Феномен безособовості, як одне із суперечливих синтаксичних явищ, завжди привертая увагу лінгвістів різних шкіл та напрямів. Сучасні мовні студії у царині традиційної граматики [9], функціоналізму [3; 4; 5] та генеративної парадигми [7; 13] пропонують у дослідженні категорії безособовості використовувати, поряд із синхронними, діахронні методи та підходи.

Останні розробки, присвячені безособовим реченням в давньо- та середньоанглійській мові, зосереджені на вивченні механізмів, що призвели до значного скорочення кількості безособових утворень та переходу до особових речень [6; 8; 10; 12]. Проте, невіршеною залишається низка питань, пов'язаних з еволюцією квазібезособових синтаксичних конструкцій. **Актуальність** цих досліджень зумовлена необхідністю виявлення мовних та позамовних факторів, що вплинули на засоби вираження універсальної категорії безособовості в середньоанглійський період. **Мета** нашої роботи полягає в здійсненні комплексного аналізу глибинної структури та поверхневих реалізацій середньоанглійського квазібезособового речення із використанням процедурного апарату сучасної генеративної граматики.

© М. В. Бігдан, 2014